

NOI DATE PRIVIND ZIDUL DE INCINTĂ AL TOMISULUI DIN ANTICHITATEA TÂRZIE

Octavian MITROI*

Cuvinte-cheie: Tomis, zid de incintă, epoca romană târzie, epoca romano-bizantină.

Keywords: Tomis, enclosure wall, Late Roman Age, Roman-Byzantine Age.

Rezumat: În acest articol ne propunem să prezentăm date referitoare la zidul de incintă târziu al Tomisului obținute în urma supravegherii unor lucrări edilitare desfășurate în anul 2013. Descoperirea pe b-dul Ferdinand, vis-à-vis de imobilul nr. 30, a unui scurt segment din fundațiile unei curține orientate NNW-SSE, indică faptul că în sectorul din dreptul actualului Parc Arheologic, zidul de incintă avea un traseu „în șicană”, cu o succesiune de frângeri bruște într-un interval scurt.

Datele obținute în urma unei săpături desfășurate în dreptul porții de lângă Teatrul Fantasio au adus noi dovezi ale existenței unei fossa care dubla incinta în extra muros, inclusiv în dreptul deschiderii porții și, implicit, ale prezenței unui pod în fața acestei căi de acces.

Abstract: This article regards discoveries made at the enclosure wall of Tomis from the Late Antiquity during public interest works carried out in 2013. The discovery of a short segment of the defensive wall's foundations off building no. 30 Ferdinand Boulevard, with a NNW-SSE orientation, indicates a chicane layout of the enclosure wall in its sector off the Archaeological Park. Besides this find, data obtained from an excavation that took place in front of the gate situated next to the Fantasio Theatre gave new evidence of the existence of a moat (fossa) in front of the defensive wall and the access way of the gate as well, that also hinting the crossing of the fossa by means of a bridge.

În anii 2012-2014, au fost realizate ample lucrări în vederea reabilitării infrastructurii centrului vechi al municipiului Constanța¹. Aceste intervenții,

* Octavian MITROI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: ofidron@yahoo.com.

¹ Supravegherea arheologică a acestor lucrări de interes public a fost realizată de către autorul acestui studiu sub coordonarea responsabilului științific Traian Cliante, cărui îi mulțumim pentru acceptul de a publica materialele. Mulțumim, de asemenea, arh. Radu Cornescu, ing. Nicolae Lepădatu și ing. Cristian Biziru pentru contribuțiile aduse la reali-

desfășurate cu precădere în zona peninsulară, areal ocupat în antichitate de orașul greco-roman Tomis, au prilejuit numeroase descoperiri arheologice². Ne propunem să prezentăm în continuare o parte a acestora, privitoare la zidul de incintă al Tomisului din antichitatea târzie, realizate în două sectoare situate pe traseul acestui obiectiv.

Prezentarea descoperirilor

I. În septembrie 2013, de-a lungul străzii Mircea cel Bătrân, a fost săpat un șanț cu lățimea de 0,50 m și adâncimi de 0,85-2,00 m în vederea instalării unei conducte de alimentare cu apă. Cu această ocazie, în dreptul blocului MK 1 de la intersecția str. Mircea cel Bătrân cu str. Dragoș Vodă, săpătura a intersectat zidul de incintă roman târziu al Tomisului (**Fig. 1**). Descoperirea a fost realizată în imediata apropiere a Porții Mari (P 1)³ din ansamblul acestui obiectiv, segmentul de zid dezvelit aparținând curtinei situate la E de această cale de acces în oraș. În punctul menționat, zidul a putut fi urmărit în adâncime până la cota de 2 m. Înspre mare, zidul a fost întrerupt mai întâi cu ocazia amenajării promenadei falezei și, mai recent, în urma instalării unei conducte de gaze. Ritmul susținut al lucrărilor edilitare care au prilejuit această descoperire, determinat în principal de amplasarea excavațiilor pe carosabilul Mircea cel Bătrân, nu a permis extinderea cercetărilor în acest punct.

Cu ocazia aceluiași lucrări, în dreptul intersecției str. Mircea cel Bătrân cu str. Dragoș Vodă, a fost descoperit un bloc de prag din calcar (inv. MINAC 50519), având dimensiunile⁴: $L(p) = 1,970$ m; $l = 0,705$ m; $gr = 0,320$ m. Piesa a fost deteriorată pe latura scurtă dinspre locașul pivotului, cu ocazia săpării unui șanț în vederea instalării unei conducte de gaze la o dată anterioară lucrărilor care i-au prilejuit descoperirea. Acest element arhitectural prezintă un locaș pentru fixarea unui pivot, alcătuit din patru excizii scurte dispuse în cruce (0,20 m anvergură) în jurul unei alveole centrale mai adânci ($h = 0,12$ m), de formă circulară ($D = 0,11$ m; **Fig. 2**). Se mai distinge, de-a lungul uneia dintre laturile lungi, o porțiune de formă dreptunghiulară ($1,09 \times 0,22$ m), adâncită cu 0,06 m față de restul suprafeței pragului, de pe acest nivel fiind scobit locașul pentru pivot. Rolul acestei denivelări era acela de a împiedica deschiderea ușii către exterior. Lățimea foii de ușă era de cca 0,87 m, estimare bazată pe distanța dintre locașul de fixare a pivotului

zarea planului actualizat al sectorului zidului de incintă târziu din dreptul Parcului Arheologic (**Fig. 7**).

² MITROI 2013, p. 112-113; 115-116; MITROI & LUNGU 2015-2016; AVRAM & MITROI 2016; ISM VI.2 558 și Pl. CLXXV; 715 și Pl. CCXVII; acestora li se adaugă și alte descoperiri, aflate în curs de publicare.

³ Privitor la denumirea porților zidului de incintă din antichitatea târzie al Tomisului la care facem referire în acest articol, vom utiliza notațiile propuse de Natalia Toma (TOMA 2010, p. 61 și p. 62, Fig. 4): poarta P 1 este Poarta Mare, situată în spațiul delimitat de străzile Mircea cel Bătrân, Dragoș Vodă, Mihail Kogălniceanu și Virtuții; poarta P 2 este amplasată pe b-dul Ferdinand, la intersecția cu str. Răscoala din 1907; poarta P 3 se află pe b-dul Ferdinand, lângă Teatrul Fantasio.

⁴ Abrevieri folosite: L = lungime; $L(p)$ = lungime păstrată; l = lățime; h = adâncime; gr = grosime; D = diametru.

și extremitatea opusă acestuia a „trepteii” inferioare a pragului. În partea superioară a suprafeței active a pragului, în dreptul locașului pentru pivot, se observă o porțiune ușor adâncită care reprezintă, cel mai probabil, un pat de așteptare pentru montarea unei alte piese din ancadramentul golului de ușă. Acest element arhitectural avea și rolul de a proteja pivotul ușii, ecranându-l complet dinspre exterior și împiedicând orice acțiune îndreptată asupra lui din această direcție.

II. În octombrie 2013, pe b-dul Ferdinand, de-a lungul trotuarului dinspre Parcul Arheologic, a fost săpat un șanț (dim. medii: $h = 1,20$ m; $l = 0,50$ m) în vederea instalării unor cabluri de fibră optică. În pofida amplitudinii reduse în suprafață a săpăturilor, cu ocazia acestor lucrări au fost realizate descoperiri arheologice⁵ legate mai ales de zidul de incintă târziu al Tomisului.

II.1 În continuarea segmentului cortinei de la V de poarta P 2, vizibil în amenajarea actuală a monumentului, nivelul de demantelare al zidului a apărut la adâncimi de numai 0,10-0,45 m, imediat sub pavajul actual al trotuarului sau sub patul de nisip de la baza acestuia. În urma surprinderii fundațiilor zidului în șanțul săpat inițial, s-a luat măsura lărgirii săpăturii pe întreaga lățime de 3,50 m a trotuarului, pe o distanță de 17,50 m. În acest mod a fost decopertat un segment din fundațiile zidului, cu o lățime de 3,40 m și lungimea de 9,50 m (Fig. 3). Aceste substrucții sunt realizate din blochete de calcar sumar prelucrate, legate cu mortar albicios, cu scoici pisate în compoziție (tehnica *opus caementicium*). Fețele fundației nu au putut fi sondate la o adâncime mai mare de 1 m, și aceasta cu discontinuități, atât din cauza ritmului alert al lucrărilor, cât și din aceea a prezenței mai multor cabluri electrice de înaltă tensiune active, așezate direct pe nivelul de demantelare al construcției.

Excavațiile realizate în zona porții P 2 și a intersecției str. General Manu cu b-dul Ferdinand au mai indicat prezența loess-ului la o adâncime medie de 1,20 m, în imediata apropiere a zidului de incintă.

II.2 În dreptul imobilului nr. 30, la adâncimea de 0,83 m, au fost descoperite fundații masive, cu lățimea de 2,25 m, orientate NNV-SSE (Fig. 4). În adâncime, fundațiile au putut fi urmărite până la cota de - 1,30 m, iar în plan, pe o lungime de 1,35 m. Zidăria acestor temelii a fost realizată în tehnica *opus caementicium*, având ca liant același tip de mortar identificat în substrucțiile cortinei de la V de poarta P 2.

II.3 În dreptul porții P 3, săpăturile pentru instalarea cablurilor de fibră optică au pătruns, la o adâncime de cca. 0,50 m, într-un strat de dărâmatură care includea și fragmente de elemente arhitecturale din epoca romană. În urma acestor descoperiri, de comun acord cu executantul lucrării, s-a luat decizia lărgirii săpăturii de-o parte și de alta a șanțului deschis inițial, rezultând astfel o casetă de forma unui trapez dreptunghic, cu latura oblică paralelă cu deschiderea porții P 3, la o distanță de 5,70 m de linia laturilor frontale ale turnurilor acestei căi de acces. În săpătură a fost evidențiat și secționat parțial stratul de demantelare al porții P 3. Acesta cuprinde blocuri de talie din calcar, provenind din parament,

⁵ Pe lângă descoperirile prezentate în acest material, în contextul aceluiași lucrări, a mai fost identificat și cercetat parțial un cuptor de uz meșteșugăresc aflat în dreptul imobilului nr. 28 de pe b-dul Ferdinand (MITROI & LUNGU 2015-2016).

blochete sumar prelucrate, din structura emplectonului, cărămizi și elemente arhitecturale cu decor sculptat, de calcar și de marmură, spoliile din edificii anterioare refolosite la construirea sau la repararea fortificațiilor⁶. Până la adâncimea de 1,60 m, la care, din motive obiective, săpătura a trebuit oprită, nu a fost atinsă baza stratului de demantelare.

Concluzii

Privitor la blocul de prag de la intersecția străzilor Dragoș Vodă și Mircea cel Bătrân, descoperirea lui în poziție secundară nu permite stabilirea cu certitudine a provenienței piesei din cadrul ansamblului arhitectural al Porții Mari. Lățimea redusă⁷ a golului propriu-zis al ușii din care provine exclude *ab initio* apartenența acestui element arhitectural la structura căii de acces a Porții Mari, care avea o deschidere mult mai amplă⁸, concepută pentru a permite traficul rutier. Acest bloc de prag poate proveni de la o poternă sau de la o ușă de turn.

Porțiunea din fundațiile curtinei de la V de poarta P 2, de sub trotuarul bulevardului Ferdinand continuă, în mod previzibil, pe aceeași traiectorie ca și segmentul păstrat la vedere în amenajarea actuală a monumentului, fiind coliniară cu acesta.

Segmentul de fundație de zid de incintă de vis-à-vis de imobilul nr. 30 confirmă acuratețea planului localității Küstendje (Constanța) realizat de von Vincke-Olbendorf și publicat în 1840⁹. Importanța acestui document cartografic constă nu numai în faptul că reprezintă cel mai vechi plan al Constanței cunoscut până astăzi, ci și pentru că el evidențiază obiective care interesează cercetarea arheologică, precum traseul zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie, *vallum* și *fossa* care îl dublau, tumulii din necropolele tomitane și valurile de apărare transdobrogene (**Fig. 6**). Orientarea NNV-SSE a curtinei căreia îi aparțin aceste fundații, aproape perpendiculară pe b-dul Ferdinand, indică faptul că între porțile P 2 și P 3 traseul incintei avea o „șicană”, o succesiune de frângeri bruște într-un interval scurt, așa cum apare și pe planul lui von Vincke-Olbendorf și nu descria un simplu unghi obtuz, așa cum a mai fost reconstituit în acest sector¹⁰. Indicii în favoarea acestei noi propuneri de reconstituire a planului zidului de incintă erau oferite chiar de segmentele de cortine vizibile și astăzi în Parcul Arheologic; astfel, în timp ce cortina de la V de poarta P 2 intersectează bulevardul Ferdinand într-un unghi obtuz, cortina de la NE de poarta P 3 are o traiectorie aproape paralelă cu această arteră; singurul mod în care aceste două porțiuni de zid învecinate puteau fi conectate era prin intermediul unei cortine scurte, de închidere, orientate transversal față de actualul bulevard Ferdinand (**Fig. 7**).

Această modalitate de poziționare a cortinelor astfel încât acestea să se flancheze reciproc este cunoscută din epoca elenistică. Philon din Byzanț (sec. III a.Chr.), atribuie acest sistem, pe care îl denumeste *πριονωτός* („sub formă

⁶ Inv. MINAC 49146, 50002, 50003, 50517, **Fig. 5 a, b, c**, respectiv **d**.

⁷ Vezi *supra*, p. 84.

⁸ Lățimea căii de acces a Porții Mari între turnuri este de 10,50 m (LUNGU 2015, p. 138).

⁹ VINCKE-OLBENDORF 1840, Plan III – Plan von Küstendschi und Gegend.

¹⁰ CANARACHE 1961, planul 1; RĂDULESCU 1995-1996, p. 90, **Fig. 5**; CLIANTE 2006, p. 253, **Fig. 1**; BĂJENARU & DOBRINESCU 2008, p. 199, Pl. 1.

de fierăstrău"), lui Polyeydos¹¹, inginer în slujba lui Filip al II-lea al Macedoniei. Philon din Byzanț recomanda acest plan pentru construirea unui zid de incintă pe un teren cu sinuozități naturale, traseul cu „dinți de fierăstrău” urmărind mai mult adaptarea la particularitățile topografice, decât obținerea unui avantaj tactic. Nu acesta pare să fie, însă, cazul la Tomis.

Mai întâi, planul lui von Vincke-Olbendorf oferă o posibilă explicație pentru devierea spre E, din dreptul actualului Parc Arheologic, a traseului zidului de incintă. În acest document, între „șicană” și Poarta Mare, în spațiul *extra muros*, este vizibilă o creștere a nivelului terenului, sesizabilă, în bună măsură, și astăzi. Tronsonul de zid situat între reperele amintite ocolește această pantă, pentru ca la SV de ea să își schimbe direcția către punctul „La serpentină”. Aceste particularități topografice nu explică, însă, și prezența șicanei în acest colț al incintei. Zidul de apărare putea să descrie aici un simplu unghi obtuz, terenul neprezentând accidente naturale care să reclame edificarea în acest punct a unor curține care să se flancheze reciproc. În aceste condiții, planul în „dinte de fierăstrău” al zidului de incintă la acest colț al traseului lui pare să fi fost dictat de rațiuni militare, urmărindu-se deliberat în acest mod obținerea unei poziții avantajoase de tragere în lungul curtinei de la NE de poarta P 3.

Se remarcă o diferență pronunțată între lățimea fundațiilor curtinei din dreptul clădirii nr. 30 (2,25 m) și cea a substrucțiilor curtinei învecinate, de la V de poarta P 2 (3,40 m). Construirea curtinei de închidere a șicanei cu economiile de fonduri, de materiale de construcție, de timp și manoperă pe care le implica o grosime mai mică a zidului poate fi explicată, cel mai probabil, prin însăși poziția ei, mai puțin expusă, în ansamblul acestui sector al zidului de incintă. Principalul obstacol în atacarea frontală a curtinei îl reprezenta tocmai faptul că terenul din dreptul ei, din *extra muros*, era ocupat de șanțul de apărare și de valul de pământ. După cum indică planul lui von Vincke-Olbendorf, în timp ce *fossa* urma zidul de incintă pe întregul traseu observabil al lui, valul de pământ dubla șanțul de apărare numai în sectorul cuprins între extremitatea zidului de incintă târziu situată în dreptul punctului „La serpentină” și acest colț al șicanei (Fig. 6). Prezenței acestor fortificații auxiliare în spațiul *extra muros* limitrof i se adăuga imposibilitatea desfășurării unui asalt direct asupra curtinei de închidere, fără ca inamicul să-și expună flancul drept loviturilor apărătorilor de pe curtea de la NE de poarta P 3 (Fig. 7). Mai trebuie avut în vedere și faptul că este improbabilă absența unui turn de apărare la colțul pe care traseul incintei îl descria sub actualul bulevard Ferdinand, cel mai probabil sub imobilul nr. 30, vis-à-vis de Parcul Arheologic¹², element de fortificație care ar fi consolidat defensivă acestui sector al zidului de incintă. Toți acești factori, cumulați, reduceau semnificativ șansele de succes ale unui eventual asalt frontal îndreptat asupra curtinei de închidere a șicanei, grosimea zidului în acest punct devenind, astfel, mai puțin relevantă. Această particularitate constructivă a curtinei poate oferi și un indiciu cu privire la datarea șanțului și valului de pământ, respectiv edificarea acestora în faza de construcție a zidului de incintă, potrivit unei concepții unitare.

¹¹ *Mechanicae syntaxis* V, 83.

¹² CANARACHE 1961, p. 19; vezi și Fig. 7.

Evident, „pintenul” fortificat pe care îl reprezenta acest sector al zidului de incintă târziu al Tomisului contribuia și la apărarea porții P 3, situate la o distanță de cca 70 m SV. Împreună cu turnul de colț amplasat, cel mai probabil, pe locul actualului imobil nr. 30 de pe bulevardul Ferdinand, cortina de închidere a șicanei alcătuia o poziție propice lovirii din flancul stâng atât a unor eventuali atacatori ai acestei căi de acces, cât și a celor pătrunși în șanțul de apărare.

Analogii pentru acest tip de aliniament al unui zid de incintă sunt întâlnite la Dura-Europos, în Syria. Este însă necesar de menționat faptul că fortificațiile acestui oraș, care au funcționat până la asediul sassanid din 256-257 p.Chr., datează din epoca elenistică¹³. Spre deosebire de situația observată la Tomis, unde șicana întârea cea mai expusă latură a fortificațiilor, cea dinspre uscat, zidul de incintă de la Dura-Europos avea cortine dispuse în acest mod numai pe laturile cele mai puțin vulnerabile, unde orașul era fortificat inclusiv natural (Fig. 8).

Zidul de incintă târziu al Tomisului descrie un traseu cu un plan asemănător și în sectorul Porții Mari, axul median al acestui obiectiv nefiind perpendicular pe linia cortinelor adiacente. Poziționarea scurtului segment din zid, decopertat pe str. Mircea cel Bătrân în septembrie 2013, raportat la ansamblul Porții Mari susține această propunere de reconstituire a traseului zidului din zona porții P 1¹⁴.

Referitor la planul lui von Vincke-Olbendorf, trebuie să mai facem observația că acesta indică existența unei a șasea porți¹⁵, situate aproximativ la jumătatea sectorului dintre poarta P 3 și colțul din dreptul Centrului Cultural „Jean Constantin” (fostul cinematograf Republica) al zidului de incintă din antichitatea târzie. La fel ca în cazul celorlalte căi de acces, spre această concluzie ne îndeamnă figurarea pe respectivul plan, în zona *intra muros*, a traseului unei străzi antice orientate către zidul de incintă, pe care îl intersectează în punctul amintit, în dreptul căruia valul de pământ care dublează zidul prezintă, la rândul lui, o întrerupere. Spre deosebire de situațiile observate în dreptul celorlalte porți ale zidului de incintă târziu al Tomisului, unde anumite artere ale rețelei stradale a orașului se racordează la drumuri din extravilan¹⁶, nu este clar care e debușeul rutier în *extra muros* al acestei a șasea porți. Segmentul de drum antic menționat de Pamfil Polonic¹⁷ și denumit convențional „drumul F” de către Natalia Toma¹⁸, în pofida faptului că este cel mai apropiat de poarta a cărei existență o presupu-

¹³ CUMONT 1926, p. 22-24.

¹⁴ Observațiile pe care le-am făcut cu ocazia supravegherii unor lucrări de interes public desfășurate pe str. Cpt. Grigore Ignat în iulie 2017 indică o dispunere similară față de linia zidului și în cazul porții P 3. Rezultatele acestor cercetări sunt prezentate detaliat în studiul nostru recent publicat - MITROI 2019, p. 409-429.

¹⁵ Pe lângă porțile numite convențional P 1, P 2 și P 3, la care facem referiri în acest studiu și a căror existență a fost documentată arheologic, zidul de incintă al Tomisului din antichitatea târzie mai dispunea, se pare, de două căi de acces principale; una dintre acestea era situată, probabil, la nivelul actualei str. Traian, în dreptul punctului „La serpentină” (P 4), iar cealaltă (P 5), la nivelul portului antic, în zona Porții 3 a portului modern (TOMA 2010, p. 61-63).

¹⁶ TOMA 2010, p. 61, 63, 68-69.

¹⁷ TOMA 2010, p. 57; vezi și p. 58, Fig. 2.

¹⁸ TOMA 2010, p. 68.

nem în punctul amintit, nu pare să intersecteze zidul de incintă tomitan, fiind practic paralel cu acesta.

Privitor la cercetările desfășurate în dreptul porții P 3, apariția dărâmăturii zidului de incintă în dreptul căii de acces a acestei porți și la un nivel inferior pavajului ei susține existența unui șanț de apărare care a fost colmatat cu dărâmătura porții în momentul sau, mai probabil, pe parcursul demantelării acestui obiectiv. Dacă depresiunea colmatată cu aceste materiale constituie o *fossa*, deci o amenajare defensivă și nu o intervenție post-antică umplută cu dărâmătură (demantelarea fortificațiilor Tomisului fiind un proces de durată, întins până la cumpăna sec. XIX și XX)¹⁹, atunci prezența șanțului de apărare în fața deschiderii unei porți și la mică distanță de aceasta indică existența aici a unui pod care traversa *fossa*. Dublarea zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie de un șanț de apărare, indicată și pe planul lui von Vincke – Olbendorf, dar mai ales traversarea acestuia de un pod în dreptul unei căi de acces sunt documentate arheologic și în sectorul Porții Mari (P 1) a orașului²⁰.

Observații realizate cu ocazia unor lucrări edilitare desfășurate în perimetrul pieței Grivița în prima jumătate a anilor 1980 au indicat existența unei a doua centuri de val și șanț de apărare²¹. Faptul că pe planul lui von Vincke – Olbendorf se observă un singur *vallum* și o singură *fossa* necesită verificarea acestei informații în cadrul unor cercetări viitoare.

Fragmentele de piese arhitecturale descoperite în dărâmătura zidului de incintă în dreptul porții P 3 nu pot fi folosite ca elemente pentru datarea precisă a acestei fortificații. Ținând cont de faptul că un zid de incintă suferea lucrări de reparații relativ frecvent, introducerea acestor materiale în structura zidului se putea produce în orice moment de pe parcursul funcționării lui.

BIBLIOGRAFIE

AVRAM & MITROI 2016 – A. Avram, O. Mitroi, *Un fragment de cadran solaire d'époque impériale découvert à Tomis*, Dacia NS 60 (2016), p. 173-181.

BAIRD 2014 – J. A. Baird, *The Inner Lives of Ancient Houses: An Archaeology of Dura – Europos*, Oxford, 2014.

BĂJENARU & DOBRINESCU 2009 – C. Băjenaru, C. Dobrinescu, *Săpături de salvare în necropola romană a Tomisului*, Pontica 41 (2008), p. 189-208.

CANARACHE 1961 – V. Canarache, *Tomis*, București, 1961.

CHERA 1999 – C. Chera, *Necropolele tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I – IV)*, Constanța, 1999; lucrare de doctorat (mss).

CLIANTE 2006 – L. Cliante, *Un nou segment al incintei tomitane târzii*, Pontica 39 (2006), p. 249-258.

CUMONT 1926 – F. Cumont, *Fouilles de Doura – Europos (1922 - 1923)*, Paris, 1926.

LUNGU 2015 – L. Lungu, *Fortificații urbane în Scythia Minor*, Iași, 2015.

¹⁹ TOMA 2010, p. 59.

²⁰ RĂDULESCU 1991, p. 27; PAPUC & LUNGU 1998, p. 207; MITROI & LUNGU 2018, *passim*.

²¹ CHERA 1999, p. 14.

MITROI 2013 – O. Mitroi, *Noi descoperiri din necropolele romane ale Tomisului* (2012-2013), Pontica 46 (2013), p. 111-128.

MITROI 2019 – O. Mitroi, *Considerații asupra zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie în contextul unor cercetări recente*, în: A. Avram, L. Buzoianu (eds.), *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Constanța, 2019, Suppl. VI, p. 409-429.

MITROI & LUNGU 2015-2016 – O. Mitroi, L. Lungu, *Un cuptor de uz meșteșugăresc descoperit în apropierea zidului de incintă roman târziu al Tomisului*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 185-191.

MITROI & LUNGU 2018 – O. Mitroi, L. Lungu, *Cercetări arheologice la Poarta Mare a zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie* (2015-2016), Pontica 51 (2018), p. 225-239.

PAPUC & LUNGU 1998 – Gh. Papuc, L. Lungu, *Poarta mare a cetății Tomis*, Pontica 31 (1998), p. 201-208.

Philon din Byzanț, *Mechanicae Syntaxis Libri Quartus et Quintus*, Richardus Schoene (ed.), Berlin, 1893.

RĂDULESCU 1991 – A. Rădulescu, *Recherches archéologiques récentes dans le périmètre de la cité de Tomis*, Etudes byzantines et post-byzantines 2 (1991), p. 23-45.

RĂDULESCU 1995-1996 – A. Rădulescu, *Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie, în reconstituirea sa actuală*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 83-93.

TOMA 2010 – N. Toma, *Tomis – Kustendje – Constanța. Topografia antică tomitană în hărți și însemnări de călătorie din Epoca Modernă (sec. XIX – începutul sec. XX)*, Caiete ARA 1 (2010), p. 53-74.

VINCKE-OLBENDORF 1840 – Karl Friedrich Ludwig von Vincke-Olbendorf, *Das Karassu-Thal zwischen der Donau unterhalb Rassowa und dem Schwarzen Meere bei Küstendschi*, Monatsberichte über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 1 (1840), p. 179-186 (trad. rom. C. Brătescu, *Valea Cara – su*, AnDob 3 (1922), p. 303-308).

Fig. 1 - Segment din zidul de incintă descoperit pe str. Mircea cel Bătrân / Part of defensive wall of Tomis in Late Antiquity discovered on Mircea cel Bătrân Street.

Fig. 2 - Prag de mari dimensiuni (inv. MINAC 50519) descoperit pe str. Mircea cel Bătrân, în imediata apropiere a Porții Mari / Large-sized threshold (inv. MINAC 50519) discovered on the Mircea cel Bătrân Street, next to the Great Gate.

**Fig. 3 - Segment din fundațiile curținei de la V de poarta P 2 /
A stretch of the foundation of the wall Westbound of gate P 2**

**Fig. 4 - Segment din fundațiile curținei care închide „șicana” zidului de
incintă - b-dul Ferdinand, vis-à-vis de imobilul nr. 30 / A stretch of the
foundation of the wall that closes the "chicane" of the ramparts opposite
building no. 30, Ferdinand Boulevard.**

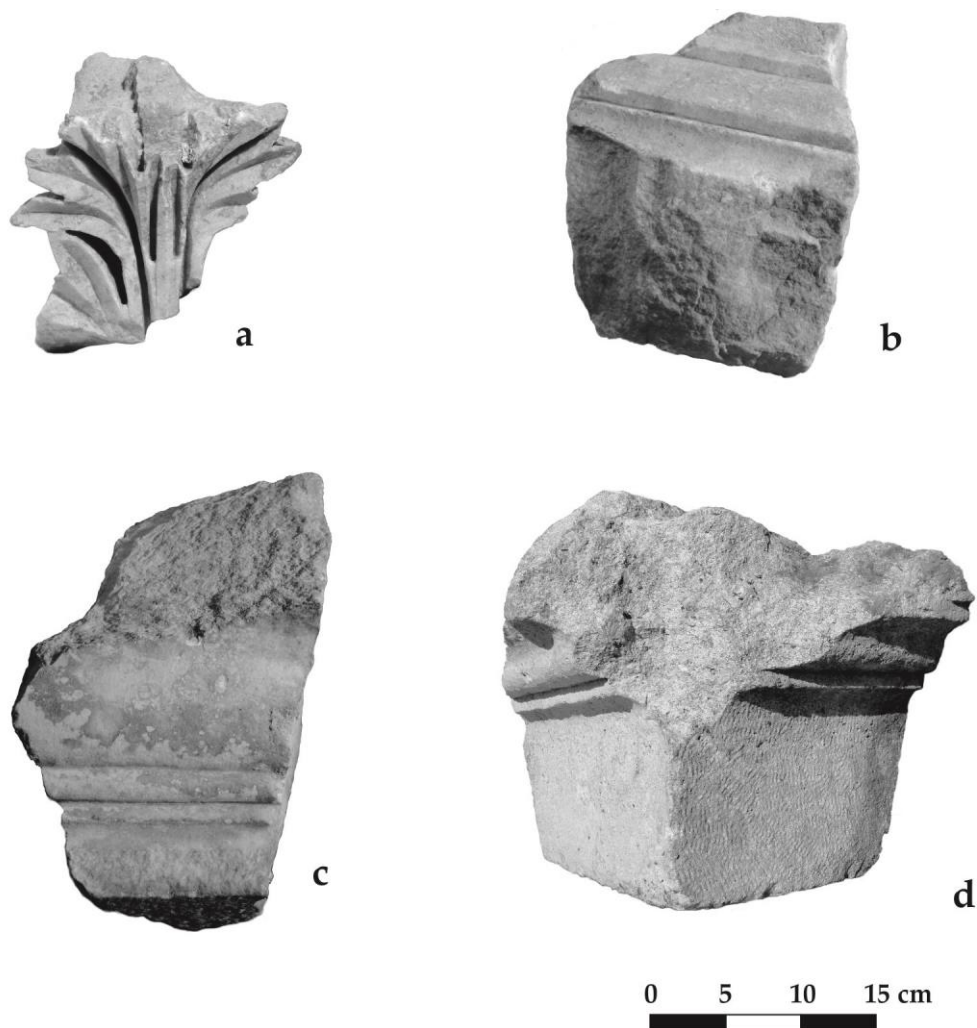

Fig. 5 - Elemente arhitecturale refolosite la construirea sau la repararea zidului de incintă târziu al Tomisului, descoperite în stratul de demantelare al acestuia din dreptul porții P 3: a) Inv. MINAC 49146; b) Inv. MINAC 50002; c) Inv. MINAC 50003; d) Inv. MINAC 50517 / Architectural elements reused as building material for the defensive wall of Tomis in Late Antiquity, discovered in its destruction layer in front of gate P 3: a) Inv. MINAC 49146; b) Inv. MINAC 50002; c) Inv. MINAC 50003; d) Inv. MINAC 50517.

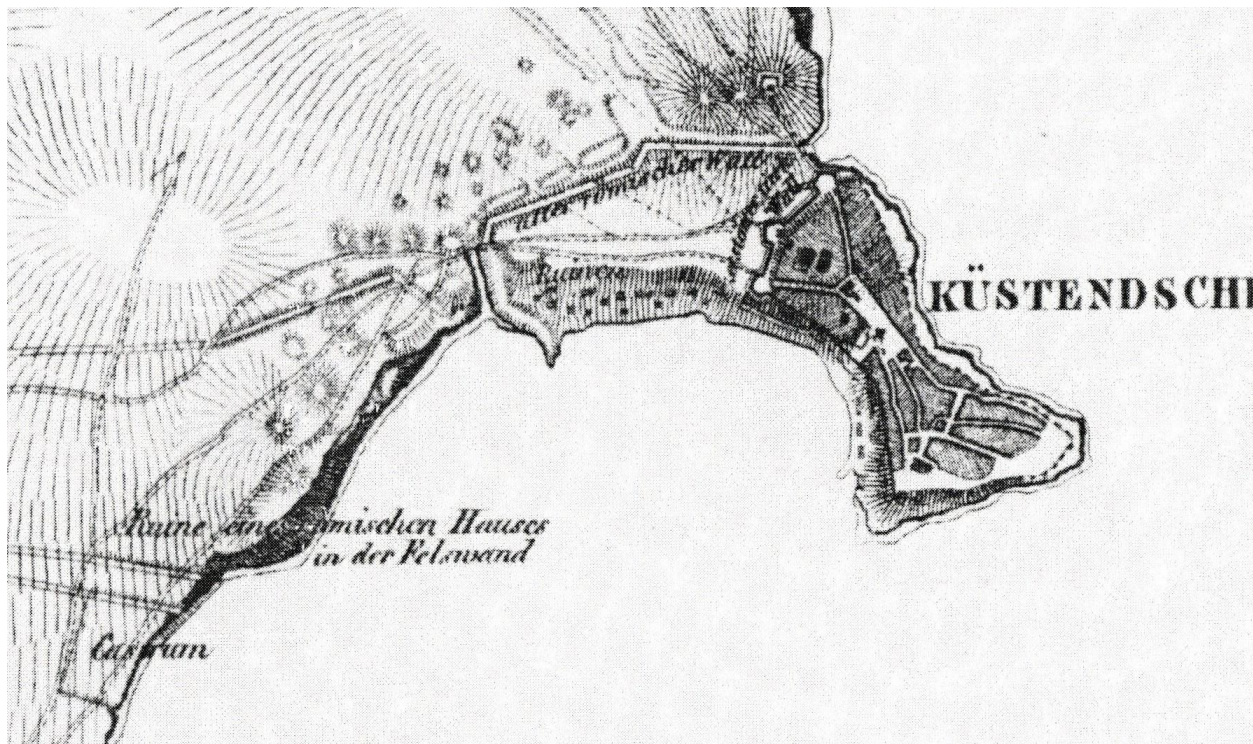

Fig. 6 - von Vincke-Olbendorf, *Plan III - Plan von Küstendschi und Gegend* (1840) – detaliu / von Vincke - Olbendorf, *Plan III - Plan von Küstendschi und Gegend* (1840) – a detail showing the town of Küstenge (modern-day city of Constanța) and its surroundings, with ancient features such as the defensive wall of Late Antiquity and tumuli visible.

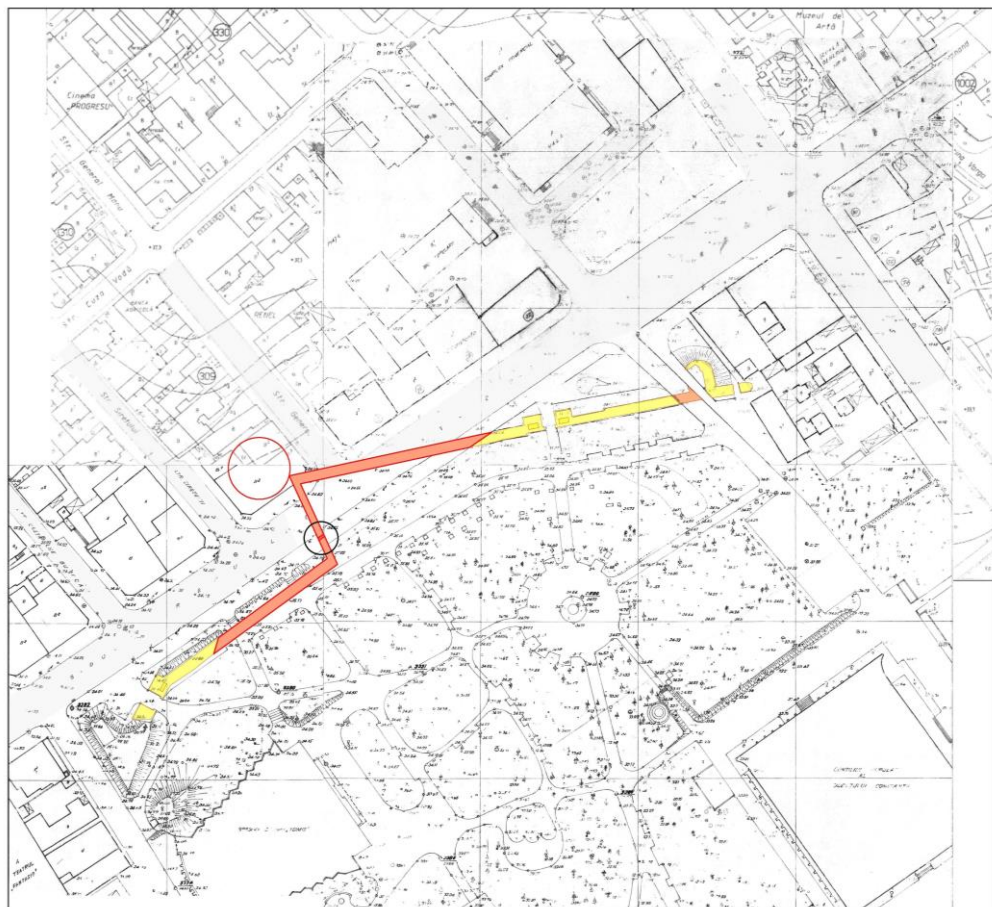

Fig. 7 - Plan actualizat al sectorului zidului de incintă târziu al Tomisului din dreptul Parcului Arheologic; porțiunile de zid vizibile astăzi la suprafața terenului sunt marcate cu galben; traseul reconstituit al zidului este redat cu cărămiziu; medalionul conturat cu roșu marchează cu aproximație amplasamentul unui posibil turn de colț; medalionul conturat cu negru indică poziția segmentului din fundațiile curtinei de închidere a șicanei dezvelit temporar în octombrie 2013, în dreptul imobilului nr. 30 de pe b-dul Ferdinand / Updated plan of the sector of the defensive wall of Late Antiquity in the Archaeological Park; the stretches of wall visible today above groundlevel are marked in yellow; the reconstructed parts of the wall's layout are marked in brick-red; the red medallion marks the approximate site of a possible corner tower; the black medallion marks the site of the short stretch of the foundations of the wall closing the "chicane", uncovered temporarily in October 2013 opposite building no. 30, Ferdinand Boulevard.

Fig. 8 - Planul oraşului Dura-Europos (*apud* BAIRD 2014, p. 9, Fig. I.3) / Dura-Europos city plan (*apud* BAIRD 2014, p. 9, Fig. I.3).